

DE GEHEIME PORTRETTEEN VAN MONDRIAAN

De geheime portretten van Mondriaan

Een familiegeschiedenis

Nick Draaijer

UITGEVERIJ PLUIM
AMSTERDAM/ANTWERPEN

Eerste druk, maart 2022

© Nick Draaijer

Omslagontwerp Loudmouth

Omslagbeeld Portret van Betsy Cavalini-Bergman,
geschilderd door Piet Mondriaan in 1901.

Eigendom Lex en Paul van Doorn. Credit foto © Willem de Winter

Typografie binnenwerk Michiel Niesen, Haarlem

Auteursfoto Merlijn Doomernik

Productiebegeleiding Tim Beijer

Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 932 5642 2

NUR 680

www.uitgeverijpluim.nl

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van foto- en illustratiemateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

*Voor Anna Oera Linda Draaijer-Waaning
Opdat jouw verhaal nu gehoord wordt.*

‘In kunst is het “t leven” dat intuïtief door den kunstenaar uitgedrukt wordt. Het genie is de directe levenswerking: het voelen van het leven is de intuïtie in hem, terwijl het “talent” de capaciteit is, waardoor hij ’t kan uitdrukken.’

— *Piet Mondriaan*

‘Wie zich werkelijk verdiept in de levens van hen die op deze aarde iets gepresteerd hebben, wordt telkens getroffen door het verschijnsel dat de eigenlijke kracht van die mensen een gebrek is geweest tot een kwaliteit omgebogen.’

— *Godfried Bomans*

INHOUD

PROLOOG 11

DEEL 1: 1893-1919

1. De ontmoeting tussen Cees en Piet — 1893-1900 19
2. De huwelijksportretten — 1901-1902 37
3. Genootschappen — 1903-1906 53
4. De geheime portretten — 1907-1910 81
5. De verloren kinderen — 1911-1914 99
6. Wederom vereeuwigd — 1915-1919 119

DEEL 2: 1919-1939

7. Een nieuwe generatie — 1919-1925 139
8. Het genie van de orde — 1926-1929 157
9. De pastorie — 1930-1935 179
10. De vervloekte familiekronek — 1936-1939 203

DEEL 3: 1940-1992

11. Vrijdenkend verzet — 1940-1943 233
12. De Hongerwinter — 1944-1945 265
13. Zingeving — 1946-1956 293
14. Papa's kinderen — 1957-1972 321
15. De laatste reis — 1973-1992 337

EPILOOG 347

Verantwoording 353

Dankwoord 355

Noten 357

Geraadpleegde literatuur 363

Stamboom 370

Beeldverantwoording 373

Proloog

Als klein kind, wanneer ik bij mijn grootouders was, keek ik met een schuin oog naar de mysterieuze vrouw op het schilderij boven de bank. Wie was deze deftige dame? Ik werd altijd gevangen door haar blik, niet door de versiersels eromheen. Ik voelde haar kijken, waar ik ook stond, als een soort Mona Lisa in de familie. Misschien was dat wel wat mij als kleine jongen elke keer deed terugkijken.

Ruim vijfenveertig jaar hing ze op dezelfde plek. De oma van mijn oma. Mijn betovergrootmoeder. Een vrouw die mijn oma nooit gekend heeft, zoals ik mijn oma wel al mijn hele leven ken. Na de dood van mijn overgrootmoeder erfde mijn oma het portret van haar moeder. Elisabeth Sophia Maria 'Betsy' Bergman-Cavalini heette de geportretteerde. In haar honderdtwintig jaar lange reis langs de familiemuren heeft zij liefde, leed, moed en weemoed meegemaakt. Wat heeft zij allemaal gezien? Heeft ze ooit kunnen bedenken wat haar portret allemaal te weeg zou brengen?

De bank staat er nog steeds, maar het portret is verdwenen. De bank moet bijna net zo oud zijn als het portret uit 1901. Mijn opa zat altijd links in de hoek bij het raam. Nu zit daar niemand meer, maar zijn foto's en geest waken nog op dezelfde plek. Toen hij nog leefde hing de luxaflex half naar beneden om het schilderij te beschermen tegen de nieuwsgierige ogen van de buitenwereld. Want als er iets is wat mij bij elk bezoek werd ingeprent, was het wel dat we niemand over dit portret mochten vertellen. Dit was ons familiegeheim. Het pronkstuk

in een huis vol ‘geheimzinnige dingetjes’, zoals mijn opa zei. Mijn oma en opa vertrouwden mij toe dat dit schilderij was geschilderd door een wereldberoemde schilder. Misschien wel de bekendste Hollandse schilder van de twintigste eeuw: Piet Mondriaan.

Ze pakten er dan een boekje bij met op de voorkant een man die met een sigaret in zijn mond naar beneden keek. Kalend, bril met rond montuur, en in een donker pak met op de achtergrond zijn laatst gemaakte, onvoltooide werk: *Victory Boogie Woogie*. Een schril contrast met het portret aan hun muur. Mijn grootouders vertelden dat deze man wereldberoemd was om zijn ‘vakkenschilderijen’. Die waren inmiddels miljoenen waard, zeiden ze, en ze wezen in het boekje verschillende werken aan met zwarte lijnen en witte, blauwe, rode en gele vlakken.

Ik had er niets mee en staarde weer naar Betsy, die mijn blik goedkeurend leek te vangen. Trots omdat ik betrokken was bij een heus familiegeheim keek ik naar haar. Het bankje onder het schilderij was mijn vaste plek, waar ik tv-keek, las, tekende en droomde van fantasiewerelden. Oma stond vaak in de keuken stampot te maken terwijl ze haar favoriete klassieke nummers neuriede. Door de geur van boerenkool en uitgebakken spek ontwaakte ik uit mijn fantasieën.

Dat het een mooi schilderij was zag ik wel, maar ik had nooit verder gevraagd naar de afgebeelde persoon. Het enige wat ik wist was dat de afgebeelde vrouw de oma van mijn oma was. En dat ze van Italiaanse afkomst was. Meer informatie zou ik vijftientwintig jaar lang niet krijgen. Ik keek dan omhoog naar Betsy, in de hoop dat ze zich zou omdraaien en zich aan mij zou voorstellen. Een mythisch altaar voor mijn neus. Het geheim werd door mij en de rest van de familie aanvaard. De monden werden gesnoerd. De jaren verstreken. Er werd verder niet over gesproken, alleen gefantaseerd, als een spreuk die wachtte tot-

dat hij verbroken zou worden. Dat gebeurde pas decennia later, vlak na de dood van mijn opa.

In november 2018 kreeg ik van mijn vader een krantenknipsel uit *De Telegraaf* toegestuurd. Het was een foto van het portret van Betsy met de tekst: 'PAN Amsterdam toont recent ontdekte Mondriaan'. Oma heeft het toch verkocht, dacht ik, en dat verbaasde me. De rest van de familie verkeerde immers in de veronderstelling dat het schilderij slechts gerestaureerd werd. Het was in slechte staat en eigenlijk nooit goed onderhouden. De handtekening van Mondriaan rechtsboven in de hoek was nauwelijks meer te onderscheiden. Het was alsof een lamp met de jaren steeds meer was gedimd, de kleur wegzuiwend en daarmee het leven in het portret. Tot twee keer toe was het doek gescheurd en moest het clandestien gerepareerd worden. De laatste keer had mijn oma de scheur met Bisonkit gelijmd. Een Mondriaan! De schilder die mij als driejarig jongetje had geportretteerd kreeg de taak het zo goed mogelijk op te lappen. Dat was de enige keer dat het portret het huis van mijn grootouders verliet: samen met mij, toen ik op weg was naar een poseersessie.

Nu was het portret dan eindelijk professioneel gerestaureerd. Op de foto op de voorpagina van de krant was het dimlicht weer vol opgedraaid en de ziel van de geportretteerde wedergekeerd. Pas toen zag ik de vrouw op het portret echt. Ze kijkt dromerig opzij met haar helderblauwe ogen. Haar blauwgrijze blouse met elegante verticale lijnen onderstreept haar blik. Het was omstreeks 1900 toen ze poseerde en het was vrij nieuw voor vrouwen om een losse blouse te dragen met daaronder een rok. Vaak waren de blouses wat frivoler dan de rok eronder, vol stiksels en ruches en gemaakt van verschillende stoffen. De hoge hals met boord compenseerde dit weer. Het zegt iets over deze vrouw, dat ze modern en vooruitstrevend was in haar kledingkeuze en dat ze koos voor een combinatie

van nonchalance en gevoel voor mode. De boord is gesloten met een gouden broche en op taillehoogte draagt ze een chique ceintuur. Het dragen van kleurige kleding en accessoires was in die tijd een manier om te laten zien dat je het goed had. De fonkelende gouden oorbel leidt de blik naar de kroon op het werk: de hoed van paarse en blauwe hortensia's. Die benadrukt nog eens dat deze dame uit de betere kringen kwam.

Het krantenartikel vermeldde voor mij nieuwe informatie. Mondriaan had het portret geschilderd in opdracht van mijn betovergrootvader Cornelis 'Cees' Bergman, met wie hij goed bevriend was en aan wie hij schilderles gaf. Dat had ik nooit gedacht, dat ze bevriend waren. Cees had het portret cadeau gedaan aan zijn aanstaande bruid als huwelijksgeschenk. In sommige kranten werd melding gemaakt van een portret van Cees zelf, ook geschilderd door Mondriaan. Ik zocht het werk direct op. Dezelfde haast melancholieke sfeer trof mij. Een statige figuur, mijn betovergrootvader. Geschilderd in kostuum, zijn aandacht gevestigd op een boek in zijn handen. Ik moest glimlachen, hij deed mij denken aan mezelf en mijn liefde voor boeken.

In het krantenartikel las ik dat de betrokken kunsthandelaar het portret van Betsy taxeerde op 100.000 euro, maar er zal ongetwijfeld meer voor betaald zijn. Ik was niet de enige die de beslissing van mijn oma om het te verkopen niet begreep. Gezien de waarde is het wel te verklaren, maar zelf zou ik het nooit weg hebben gedaan. Het is tenslotte 'familie'. Wat is de beweegreden geweest van mijn oma om het kunstwerk van de hand te doen? Uiteindelijk werd het schilderij verkocht op dag één van de PAN-beurs in Amsterdam. Mijn vragen bleven onbeantwoord. Ik liet het los. Na de verkoop eind 2018 dacht ik er niet meer aan.

Het toeval wilde dat ik mij er eind 2019 toch weer voor ging interesseren. Ik was bezig met een kort verhaal. Hierin belandt

de hoofdpersoon na een val ruim honderd jaar terug in de tijd, in het huis van zijn voorouders, waar hij moet poseren voor een hedendaagse beroemde schilder en hij in gesprek met de kunstenaar zijn toekomst overdenkt. Het deed mij weer terugdenken aan het portret.

Ik belde mijn oma en stelde haar eindelijk de vraag: wie was deze deftige dame? Voor het eerst kreeg ik antwoord. Drie uur later hing ik op met pagina's vol aantekeningen. Er gingen zoveel meer verhalen schuil achter het portret van Betsy. Oma opende mijn zintuigen voor een familiegeschiedenis die tot dan toe onderbelicht was geweest. Haar onthullingen fungeerden als de vonk van een zoektocht die mij leidde langs de uit hoeken van mijn stamboom. Er werd een nieuwsgierigheid in mij aangewakkerd die ver buiten het korte verhaal leidde naar een totaal nieuw onderzoek. Mijn betovergrootouders kwamen tot leven. Blijkbaar speelde Mondriaan een grotere rol in hun leven dan ik dacht en andersom. Markante, kunstzinnige bijfiguren verschenen op het toneel. Door avondenlang archiveren door te spitten en krantenberichten uit te pluizen vond ik steeds meer details. Ik kon het niet meer uit mijn hoofd zetten, ik moest meer weten. Aan alles voelde ik dat hier een groots verhaal achter zat vol geheimen die ontrafeld wilden worden. Bovendien werd het onderzoek een manier om de band met mijn oma en de familie te versterken, door elke ontdekking te delen. Ik kon deze geschiedenis niet laten rusten omdat deze mij kon vertellen waar ik vandaan kwam. Wat voor impact hadden de keuzes van Cees en Betsy op de levens die na hen kwamen, en op dat van mij?

Ik besloot om alle registers open te trekken en contact te zoeken met wie er ook maar meer informatie had, van Mondriaans biograaf tot familieleden die ik nog nooit gezien of gesproken had. Het vertrekpunt: het schilderij dat ik al van jongs af aan kende. Villa Mondriaan in Winterswijk, waar het op dat

moment hing, bracht mij in contact met de nieuwe eigenaren, een andere tak van onze familie, ditmaal van de Italiaanse lijn in Nederland. Het avontuur was begonnen zonder dat ik bewust op reis was gegaan.

Dit verhaal gaat over hoe een schilderij uit 1901 vier generaties heeft verdeeld, maar ook bij elkaar gebracht. Een verhaal over familie, kunst, creativiteit, vriendschap, liefde, jaloezie en moed. Van de bloeiende kunstwereld in Amsterdam tot geheime vrijmetselaarsloges en manuscripten, het opkomen van nieuwe generaties en liefdes, tot aan de ongekende moed van de ouders en peetouders van mijn oma tijdens de Tweede Wereldoorlog. Want de keuzes die mijn voorouders maakten zouden niet alleen invloed hebben op mij en mijn familie, maar ook op de geschiedenis.

De gebeurtenissen in dit boek zijn waargebeurd en verteld vanuit de overlevering, vele gesprekken met nabestaanden en een reconstructie van familie-, kunst- en krantenarchieven. Brieven, studies en foto's gered uit de vernietigende handen van Cees en Piet. Cees' zus Anna documenteerde haar interacties met Piet zo zorgvuldig als zij kon, met als enige bedreiging de opruimdrang van de volgende generaties.

Hoewel voor dit boek grondig onderzoek is gedaan en geluisterd naar de stemmen uit het verleden, is er ruimte gemaakt voor een klein vleugje verbeelding. Zo werkt het ook met ons geheugen en de nagedachtenis aan degenen die we verloren hebben. Verbeelding geeft niet voor niets kleur aan het leven.

DEEL 1

1893-1919

De ontmoeting tussen Cees en Piet

1893-1900

Sinds zijn dagen als kantoorbediende liep Cees Bergman altijd in een driedelig pak van goede stoffen. Cees werkte bij koffiemakelaardij W. Schöffer & Co aan de Kloveniersburgwal direct na het behalen van zijn diploma aan de handelsschool in Amsterdam, in 1892. Hij droeg een zakhorloge en had iets weg van een Amsterdamse dandy. Eigenlijk was hij op elke familiefoto onberispelijk gekleed, alsof hij in driedelig pak was geboren. Zelfs op strandfoto's droeg hij pakken. Mijn betovergrootvader rookte vaak een pijp. Hij vond ongetwijfeld dat dat bij hem paste. Hij wist al snel wie hij wilde zijn en stippelde gestructureerd de route uit die nodig was om er te komen.

Aan het einde van de negentiende eeuw maakte Amsterdam zijn culturele en industriële groeispurt door. Zowel Cees als zijn vriend Piet Mondriaan zat hier middenin. Cees had inmiddels de zakelijke ladder flink beklommen en verdiende goed. Piet werkte vlijtig aan zijn landschappen en technieken. Hoewel het op dat moment licht tegen zijn ego schuurde, gaf hij schilderlessen en nam hij opdrachten voor portretten aan om in zijn onderhoud te kunnen voorzien. Hij was toen nog niet zo rechtlijnig als hij later zou worden.

Het kwam voor mij als een verrassing toen ik ontdekte dat

Cees en Piet vrienden waren. Hoe zat dat dan precies? Ik heb mij wel honderden scenario's voorgesteld van die vriendschap tijdens verschillende periodes in hun leven. Het levendigste beeld dat telkens opkwam is dat van beide heren rokend en drinkend aan een tafel bij kunstvereniging Arti et Amicitiae, rond 1900. Volgens familie verhalen bezochten ze samen dikwijls het café van de sociëteit, al was mijn betovergrootvader geen lid. Zo kon Cees in elk geval deel uitmaken van die bloeiende en boeiende kunstwereld van Amsterdam.

Het is een koude herfstavond, binnen de sociëteit van Arti is het donker, op de vlammetjes van de kaarsen op de tafels na. Aan de houten wanden hangt recent werk van verschillende leden. Kriskras door elkaar staan marmeren beelden. Het is er gezellig en rumoerig. Je ziet bijna niets door de rook, maar ik zie ze zitten, op afstand als spiegels van elkaar. Beiden in pak, om hen heen kringelende rook, er wordt gelachen en gediscussieerd. Als je dichterbij komt zie je de verschillen. Cees rookt een pijp, Piet rookt sigaretten. Piets pak is donkerblauw en is vaak gedragen, dat van Cees is donkerbruin en van fijne Italiaanse wol en geperst. Cees heeft een rommelige bos donkerblond haar en een volle snor die lichter is dan zijn haar. Piet heeft weelderig donkerbruin haar met een zijscheiding en een dun snorretje en sik.

Waar zullen ze allemaal over hebben gesproken op dit soort avonden? Zaten er nog meer mensen bij hen aan tafel? Beiden hadden bijzonder veel vrienden, ook enkele gemeenschappelijke. Ik zie voor me dat het gesprek meermaals wordt onderbroken omdat een mede-Artilid Piet aanspreekt en hem vertelt over de vorderingen met zijn werk. Als de kunstenaar in kwestie weer afdruipt hebben ze het ongetwijfeld over de huidige ontwikkelingen in Amsterdam, het laatste project van Piet, het geloof, spiritualiteit, schildertechnieken en vrouwen. Dat kan niet anders. Piets laatste verovering. En Cees' plannen met de

Italiaanse Elisabeth 'Betsy' Cavalini uit de Jordaan.

Cees gaat rechtop zitten en neemt nog een slok van zijn wijn voor hij Piet trots vertelt dat hij Betsy ten huwelijk heeft gevraagd en dat ze ja heeft gezegd. Piet staat enthousiast op om zijn vriend te omhelzen en gebaart de ober om hun nog wat in te schenken. Zo zou het ongeveer gegaan kunnen zijn in het café van Arti et Amicitiae. De heren spraken ook over hun grootse dromen. Cees deelde zijn plannen om op te klimmen bij de koffiefirma waar hij werkte. Piet leefde op droog brood en at zo vaak mogelijk bij vrienden. Het geld dat hij verdiende gaf hij uit aan materialen. Hij schilderde en tekende op dat moment veel landschappen rond Amsterdam zoals bij het Gein, maar ook stadsgezichten, portretten, stilleven en bloemen. Hij was zijn techniek aan het verfijnen, waarbij hij ook in opdracht beroemde schilderijen uit het Rijksmuseum kopieerde. Daardoor en door opdrachten voor portretten kon hij zijn kosten dekken. De landschappen en andere werken probeerde hij te slijten op exposities via Arti en de tweede kunstvereniging van Amsterdam, Sint Lucas.

Ik stel me voor dat Piet zijn vriend uitnodigde na hun borrel in het café uit om zijn nieuwste werken te komen bekijken op zijn zolderkamer en atelier aan de Albert Cuypstraat 158. Ze dragen ieder een lange trenchcoat, er waait een gure wind. Ze roken nu allebei sigaretten, de straten in rook achterlatend. Vanaf het Rokin lopen ze door de Vijzelstraat en belanden via de Heineken Brouwerij in De Pijp, een buurt die destijds niet bewoond werd door yuppen en corpsstudenten maar door kunstenaars, schrijvers, arbeiders, acteurs, armoedzaaiers en prostituees. Piet moet de buurt heerlijk hebben gevonden met de vele cafés en kunstzinnige types: 'In 1899 had hij net vijf maanden een zolderetage aan de Albert Cuypstraat 158 gehuurd, een pand dat zeven jaar eerder opgetrokken was aan de rand van de nieuwe volkswijk De Pijp. De zevenentwintigjarige uit de provincie

maakte er kennis met het moderne leven, met cafés, nachtgelegenheden, cabarets, en hoerenkasten. (...) De Pijp kende ook een bloeiende Joodse cultuur, wat een exotische, multiculturele kleur gaf aan het straatleven. Mondriaan was de eerste bewoner van de zolder aan de Albert Cuypstraat.¹

Het appartement is doortrokken van een dikke olievlucht vermengd met terpentijn. Er staat een allegaartje van antieke meubels. Overal, op planken aan de muur of op de grond wegens gebrek aan ruimte, staan schilderijen te drogen, sommige zijn nog niet af. Cees neemt extra de tijd voor de landschappen, zelf schildert hij die het liefst. Het is bijna alsof hij de wind door de bomen ziet waaien of dat de warmte van de zon van Piets schilderij straalt op zijn huid. De vele bomen, slootjes, weilanden en boerderijen in Mondriaans werk zullen telkens weer terugkomen op de schilderijen van Cees.

Cees laat zijn blik glijden over de aanwezige portretten van rijke Amsterdammers en hun kinderen. Zou het idee voor de huwelijksportretten hier geboren zijn?

Toen ik in een krantenartikel las dat Cees en Piet bevriend waren en Cees ook schilderles kreeg van Piet, ben ik op zoek gegaan naar de oorsprong van deze vriendschap. Hoe is dat zo gelopen? Door gesprekken met Mondriaankenners kreeg ik steeds meer stukjes informatie, die verschillende mogelijkheden boden. Ik ben gaan kijken naar gemeenschappelijke vrienden en de plekken waar ze beiden vaak kwamen. Mijn betovergrootvader Cees Bergman en Piet Mondriaan kunnen elkaar op drie manieren hebben leren kennen. Dit is de reconstructie van een vriendschap die ruim honderdtwintig jaar geleden ontstond.

Mogelijkheid één. Op zestienjarige leeftijd, ergens in 1888,

werd Piet in Winterswijk door zijn oom Frits Mondriaan in contact gebracht met de veelzijdige Amsterdamse schilder en tekenleraar Jan Braet von Überfeldt. Frits, een begaafd schilder, dacht dat Jan zijn neef verder kon helpen om zijn techniek te verfijnen zodat hij toegelaten zou kunnen worden op de Rijksakademie in Amsterdam. Jan was direct gecharmeerd van de talentvolle Piet. Hij was destijds bijna tachtig en nam de rol van een grootvader aan. Deze bonusopa zou gedurende Piets hele leven een grote invloed hebben op zijn creatieve en spirituele ontwikkeling, aldus Jan Stap, een van Mondriaans biografen: 'Deze oude en erudiete schilder, een vooraanstaand vrijmetseelaar, drukt in die periode schildertechnisch, artistiek en spiritueel een belangrijk stempel op de jeugdige Mondriaan.'²

Jan werkte sinds zijn studie samen met oud-huisgenoot, vriend en collega in de schilderkunst Valentijn Bing senior. Zij ontwikkelden samen een nieuwe tekenlesmethode en gaven prachtig geïllustreerde boeken uit. Ze genoten zelfs internationale bekendheid nadat hun boek *Nederlandsche Kleederdragen* was verschenen.

Piet schreef zich in september 1892 in bij de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Twee maanden later pakte hij zijn spullen en verruilde hij Winterswijk voor de hoofdstad. Hij ging wonen boven boekwinkel Höveker op het adres Kalverstraat 154 bij boekuitgever Johan Wormser, een vriend van zijn vader. Dankzij zijn vader, die daartoe een verzoekschrift indiende (mogelijk ondersteund door een aanbeveling van Jan), kreeg Piet een studiebeurs uit naam van koningin-regentes Emma, wat hem in staat stelde te beginnen aan zijn opleiding tot kunstschilder in Amsterdam. Die beurs werd vermoedelijk stiekem door Jan aangevuld tot hij stierf in 1894.

Toen Piet net in Amsterdam kwam wonen was het wederom Jan Braet von Überfeldt die de helpende hand bood door hem

te introduceren bij het gezin van zijn vriend Valentijn Bing. Jan had Valentijn gevraagd een oogje in het zeil te houden en de jonge Piet wegwijs te maken in de grote stad. Als oud-docent aan de Rijksakademie had Valentijn nuttige contacten en adviseerde voor Piet. Valentijn senior was openlijk en overtuigd vrijmetselaar. Het feit dat Mondriaan met geleerde en inspirerende mannen in aanraking kwam die vrijmetselaar waren vermeld ik met een reden, want we zullen ontdekken dat dit geheime genootschap een grote rol speelde in het leven van Piet en vooral dat van Cees. Hoewel Piet christelijk was opgevoed, bewandelde hij gedurende zijn hele leven zijn eigen spirituele pad. Hij had een open levensbeschouwing die hem leidde langs verschillende stromingen. Deze zoektocht kwam ook tot uiting in zijn werk en tot een hoogtepunt in de abstracte werken waar hij zo bekend mee is geworden.

Valentijn Bing had een zoon, Valentijn junior, die al snel bevriend raakte met Piet. Valentijn junior was ook de beste vriend van Cees, ik vermoed dat hij Cees en Piet omstreeks 1893 met elkaar in contact heeft gebracht. Piet was toen net eenentwintig en Cees vijfentwintig. Of ze meteen al bevriend raakten is de vraag. In elk geval weten we zeker dat Cees al vroeg onder de indruk was van Piets werk, want hij kocht in 1898 voor 175 gulden zijn eerste doek van Mondriaan, *Lange Bleekerssloot met de Toren van de Westerkerk*. Het huidige Amsterdam is er niet meer in te herkennen, behalve de kop van de Westertoren. Het stadsgezicht vol grijstinten oogt druilerig. In de tientallen jaren dat het in familiebezit bleef zou die dreigende lucht steeds grauwer worden.

Amsterdam kwam eind negentiende eeuw volledig tot bloei. Dat was ook wel nodig aangezien de stad in verval was geraakt en de glorie van de Gouden Eeuw bijna nergens meer was te herkennen. Het was er vies en vooral arme mensen leefden in erbarmelijke omstandigheden. In de tweede helft van de ne-

gentiende eeuw werd het tijd om te moderniseren. Afval werd opgehaald, er werden waterleidingen aangelegd, en de arme bevolking kreeg steeds meer toegang tot kennis en werkgelegenheid. Het Paleis voor de Volksvlijt werd ingericht. De industrialisatie zorgde voor meer banen en de stad werd uitgebreid met nieuwe wijken voor de arbeiders die naar de stad trokken.

De elite van Amsterdam zette zich in voor kunst en cultuur. Vanaf dat moment begon Amsterdam het kloppende hart van cultureel Nederland te worden. In 1883 werd de stad het toneel voor de Wereldtentoonstelling. Het Rijksmuseum werd in 1885 geopend en drie jaar later het Concertgebouw. Dit alles moet Cees betoverd hebben en zijn liefde voor de kunst dermate vergroot hebben dat hij er zijn hobby van maakte. Piet en Cees maakten ook de opening van de Stadsschouwburg en het Stedelijk Museum mee. Kunstenaars kwamen weer naar de hoofdstad waar alles toen leek te gebeuren, in de hoop in de voetsporen van Rembrandt te treden. Zo ook Mondriaan in 1892.

Op de kunstverenigingen in Amsterdam kwamen veel getalenteerde kunstenaars af. *Arti et Amicitiae*, dat al in 1839 was opgericht, werd eind negentiende eeuw pas echt populair en Mondriaan werd dan ook vrijwel direct lid van de oudste en meest toonaangevende kunstenaarsvereniging van Amsterdam. In 1880 kwam daar de vereniging Sint Lucas bij, waar Mondriaan zich in 1897 inschreef. 'Arti was daarbij bezadiger en braaf, met keurige kunst die binnen de lijntjes bleef. In St. Lucas kwamen de onaangepaste bohemiens elkaar tegen, met verwaarloosde kleding en stevige meningen. Hij legde sociale contacten en bewoog zich in verschillende sociale kringen, ook buiten de kunstwereld.'³

Het motto van *Arti et Amicitiae* is 'Gelijkheid, openhartigheid en vrolijkheid'. De vereniging, gevestigd in een imposant gebouw aan het Rokin, op de hoek van het Spui, is meer dan

honderdzesentwintig jaar oud en ontstaan door een spontaan idee. 'In 1839 ontstond het idee voor Arti et Amicitiae in de dierentuin Artis. Natura Artis Magistra, een particulier initiatief van beoefenaars van de natuurwetenschappen, opende een gebouw voor de collectie opgezette dieren. Iedereen die er in Amsterdam toe deed was uitgenodigd. Deze opening bracht twee bezoekers, architect Tetar van Elven en graveur Taurel, op het idee dat ook kunstenaars zich zouden kunnen verenigen. Samen met de schilders Pieneman en Kruseman en de beeldhouwer Royer richtten zij Arti et Amicitiae op. Allen waren op dat moment zeer succesvolle kunstenaars en waren aangesteld als directeur bij de academie door Willem I.'⁴

In het pand aan het Rokin zijn niet alleen prachtige kunstzalen gehuisvest waar het werk van de leden al meer dan anderhalve eeuw wordt getoond, ook zijn er verschillende bestuurskamers, kelders vol opgeslagen kunst, en is er een sociëteit. Die sociëteit is het toneel geweest voor de bloeiende kunstwereld van Amsterdam. Een plek waar kunst, cultuur en maatschappij samenkamen en dat is nog steeds zo. Een klassiek ingerichte ruimte waar menig kunstenaar van naam het beste bij een ander naar boven haalde. Berlage ontwierp het meubilair. Werken van leden als George Hendrik Breitner en vader en zoon Jozef en Isaac Israëls hingen aan de muren. Een broedplaats voor degenen die de toekomst van de cultuur vorm zouden geven. Onder de bekende leden bevonden zich Lizzy Ansingh, Willem en Matthijs Maris, Hendrik Maarten Krabbé, Jan Sluijters, Jan Toorop, en natuurlijk Piet Mondriaan.

Breitner en Isaac Israëls legden het gezicht van de stad Amsterdam vast in die periode met een hoofdrol voor de grachten, het Rokin en de Dam en de Jordaan. Ze gebruikten waterverf en pastelkrijt om het leven kleur te geven. Het leven van alledag kreeg de volle aandacht met Amsterdammers in modieuze jassen en met hoeden op, winkelend in het centrum, of

rokend en drinkend op de terrassen die in navolging van Parijs overal opdoken. Op de werken zie je paard-en-wagens, trams, en dienstbodes vechten om klandizie in een straatbeeld dat steeds moderner werd. Er werd gezamenlijk gefeest in de straten tijdens Hartjesdag of Koninginnedag. De Grote Zaal van het Concertgebouw werd vereeuwigd in alle glorie, waarbij deftig publiek de musici aanschouwde. Amsterdam barstte uit zijn voegen van amusement en kon zich in deze tijd voor het eerst meten met andere wereldsteden.

Men kleedde zich uiterst verfynd om te winkelen of om vertier te zoeken in de restaurants en cafés. 'In de Kalverstraat en Nieuwendijk zijn de prachtigste magazijnen van allerlei aard gevestigd. Als men des daags of des avonds (...) kalm door de straten wandelt, is het of men zich in een internationale tentoonstelling bevindt,'⁵ aldus een journalist in 1891.

Ansingh, Krabbé, de Israëls, de Marissen en ook Mondriaan brachten de burgers van de stad tot leven in portretten. Dames en heren van stand in modieuze kleding, cafébezoekers omgeven door tabaksrook. Telefonistes in de eerste telefooncentrale van de stad (waar Cees' toenmalige verkering Betsy werkzaam was). Kunstenaars achter hun ezel, lezende of breiende vrouwen, werksters, denkers, matrozen en andere stedelingen werden door deze talenten ingekleurd.

Jan Sluijters, Jan Toorop en Piet Mondriaan voerden de Nederlandse schilderkunst naar een nieuw en modern tijdperk. Ze waren hun tijd ver vooruit, de pers moest niet veel hebben van hun werk. Aan het begin van de twintigste eeuw was dat van Toorop fantasierijk, maar nog niet duidelijk modern. Dat van Sluijters was gedurfder. Onverschrokken probeerde hij van alles uit: impressionisme, fauvisme, luminisme, kubisme en het pointillisme. Mondriaans werk was tijdens het eerste decennium van zijn lidmaatschap van Arti nog erg traditioneel. Maar juist het contact met deze andere leden vormde hem tot

wie hij moest worden. Sluifters zou Mondriaan tot in zijn ziel beïnvloeden, en andersom.

De oprichters van Arti hadden drie doelstellingen: het bevorderen van de kunsten, de verbetering van de sociale en economische positie van de kunstenaar, en verbroedering. Dat is ook exact wat Mondriaan als net afgestudeerd kunstenaar kwam zoeken. Je horizon verbreed je niet op school, waar je leert binnen de lijntjes te kleuren, je horizon verbreed je onder nieuwsgierige geesten in de wijde wereld.

Om lid te worden van Arti moest men door een strenge ballotage waar mijn betovergrootvader als 'zondagsschilder' niet doorheen is gekomen. De term zegt het al, hij schilderde voornamelijk als hij vrij had, terwijl hij door de week bouwde aan zijn carrière. Hij had bovendien geen kunstenaarsopleiding gevolgd, wat vereiste nummer één was. Daarnaast speelde bij de ballotage de ontwikkeling van de kandidaat een rol, en ook een zekere mate van eigenzinnigheid. Op beide vlakken schoot Cees tekort.

Terug naar het ontstaan van de vriendschap tussen Cees en Piet. Op de tweede mogelijkheid werd ik gewezen door kunsthistorica Marty Bax die onderzoek heeft gedaan naar de relatie tussen broer en zus Bergman en hun vriendschap met Piet Mondriaan. De zus van Cees, Anna Bergman, was sinds 1899 handwerklerares op een lagere school. Haar vriendin en collega Jacoba Gaveel was lid van de Theosofische Vereniging in Amsterdam (waarvan ook Piet later lid zou worden) en bekleedde daarbinnen een belangrijke functie. Mondriaan was toen al bekend met de kunstenaars die zich lieten inspireren door de theosofie, waarin ook handwerken een rol speelde.

Volgens Bax kan het zijn dat Piet via Jacoba met Anna Bergman in contact is gekomen en toen vervolgens met haar broer Cees. Wat in elk geval zeker is, is dat Piet ook bevriend raakte

met Anna Bergman. De twee zouden elkaar tot aan Piets dood blijven schrijven. Verschillende kunsthistorici vermoeden zelfs dat Piet en Anna een kortstondige liefdesrelatie hebben gehad, maar hard bewijs heb ik hier niet voor kunnen vinden.

Volgens zijn biograaf Hans Janssen raakte Mondriaan al geïnteresseerd in de theosofie toen hij net in Amsterdam was komen wonen. Het gedachtegoed sprak hem waarschijnlijk aan omdat het een grenzeloze kijk op religie bood waarbij ruimte was voor alle godsdiensten. Veel van zijn studiegenoten en vrienden waren lid van de Theosofische Vereniging, maar daar was hij zelf nog niet klaar voor, hij was nog steeds sterk geworteld in het geloof van zijn jeugd. Op de Rijksakademie en in het contact met zijn kunstenaarsvrienden werd zijn interesse in de wereld van de spiritualiteit vergroot. ‘Het soort opdrachten dat hij in die jaren uitvoerde – illustraties voor boeken die Wormers uitgaf, een portret van prinses Wilhelmina, portretten van Amsterdamse opdrachtgevers. Zo moet de interesse in de theosofie dan ook waarschijnlijk worden begrepen: het was een onnozele interesse, een toevallige ontmoeting. En het zou nog tot 1904 en misschien wel later duren voordat die interesse zich echt ging verdiepen.’⁶

De laatste en derde optie speelt zich af bij Sint Lucas. Mondriaan werd zoals gezegd in 1897 lid, Cees schreef zich in 1900 in. In elk geval zagen ze elkaar vanaf dat moment vaker op de vele feestjes, optredens en tentoonstellingen die werden georganiseerd door deze kleurrijke vereniging.

‘In 1880 werd op de Rijksakademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam de kunstenaarsvereniging Sint Lucas opgericht door een aantal jonge kunstenaars, merendeels nog academielerlingen. Met Arti voelden zij weinig verwantschap en ze prefereerden het in eigen kring bijeen te komen om over kunstzaken te discussiëren en naar lezingen te luisteren. Het (stem-

hebbend) lidmaatschap van St. Lucas was aan minder strenge regels gebonden dan dat van Arti en de nieuwe vereniging zou zich snel tot een grote en vooraanstaande instelling ontwikkelen.⁷ Ook was Sint Lucas vrijer dan Arti, de ballotagecommissie was bijvoorbeeld minder streng, waardoor Cees ook lid kon worden. Hij schilderde dan ook prachtige impressionistische landschappen en boerderijen.

Volgens Paul Gorter, schrijver van het boek *Kunstenaarsvereniging St. Lucas, de ontbrekende jaren 1880-1908*, is de vereniging in 1880 opgericht vanwege 'de behoefte aan gemeenschappelijk samenwerken, aan ontwikkeling door wrijving van gedachten. (...) De bedoeling van de oprichters was een platform te bieden voor kunstbeschouwing en discussie, in samenhang met literaire voordrachten.'⁸ Sint Lucas was in het begin slechts toegankelijk voor leden van de Rijksakademie. Jan Toorop was een van de eerste leden, evenals August Allebé en Jacobus van Looy.

In 1882 werd Hendrik Maarten Krabbé lid van de vereniging, misschien wel de minst flamboyante van alle kunstenaars bij Sint Lucas. Hij studeerde in dezelfde jaren aan de Rijksakademie in Amsterdam als Mondriaan en werd ook lid van Arti et Amicitiae. Krabbé, stamvader van een vooraanstaand kunstenaarsgeslacht (met onder anderen zoon Maarten en kleinzoons Jeroen en Mirko) schilderde veel portretten, van soldaten en matrozen bijvoorbeeld. Ook hij werd een goede vriend van Cees.

Piets vriend Simon Maris schreef zich tegelijkertijd met Cees in. Als zoon van Willem Maris genoot Simon al flinke bekendheid in de Nederlandse kunstwereld. Hij schilderde voornamelijk portretten in opdracht en stelde nauwelijks iets tentoon. Hij was wellicht de grootste netwerker van kunstminnend Amsterdam en bekleedde vaak uitvoerende functies binnen de kunstverenigingen, zo ook later als voorzitter van Sint Lucas. Na zijn

opleiding aan de Antwerpse academie en een aantal reizen door Europa kwam hij in Amsterdam wonen, waar hij in 1900 een atelier betrok aan het Spui. Hier ontving hij elke zaterdag vrienden van Sint Lucas die langskwamen om te schilderen, te borrelen, te discussiëren en te netwerken. Simon was net als Cees een mecenas voor zijn kunstvrienden en verzamelde hun werk. Hij verkocht ook schilderijen voor hen.

Pas in 1887 konden ook musici, toneelspelers, architecten en schrijvers lid worden van Sint Lucas. Er werden bijeenkomsten, lezingen, tentoonstellingen, voordrachten en feesten georganiseerd, en toneelstukken opgevoerd. Iedereen wilde proeven van de nectar van de kunst.

In 1897 konden leden in het net twee jaar geleden geopende Stedelijk Museum exposeren, een kans die Mondriaan direct aangreep. Hij werd tegelijk lid met de getalenteerde Ahazueros Jacobus 'Co' Breman. Breman had gestudeerd in Brussel en Parijs en was een van de eerste Nederlandse pointillisten samen met Jan Toorop. Na een tijdje in Parijs te hebben gewerkt en geschilderd werd hij lid van *Arti et Amicitiae* en het Sint Lucas in 1897. Hij schilderde vooral kleurrijke landschappen en boerderijen. Cees kon het goed met Co vinden en zo kwam Cees met de ene na de andere bijzondere figuur in contact.

Omdat Sint Lucas ook dichters, schrijvers, musici en toneelspelers aantrok groeide het aantal leden gestaag. Mede door de feesten, toneeluitvoeringen en exposities in het Stedelijk Museum werd de vereniging een begrip in de stad en omstreken. Dit trok de aandacht van de jonge *Telegraaf*-recensente en dichteres Henriëtte Hendrix die een zwak had voor Mondriaan. In 1901 schreef ze in *De Telegraaf*: 'Niet helemaal reëel is dit kopje, veelmeer een idee, en geplaatst in het eigenaardig licht (...) lijkt het nog veel etherischer. (...) In zijn "Lente-idylle" heeft Mondriaan iets weer willen geven, iets dat hij nog niet bereiken kon, zijn streven is echter te zien, en dat streven is verdienstelijk.'⁹

In 1900 organiseerde Sint Lucas de grootste expositie tot dan toe met meer dan 200 werken van 81 exposanten. Zelfs Jozef Israëls kwam naar de opening, destijds zeer invloedrijk in de kunstwereld. Uiteraard exposeerde Mondriaan werk, maar er waren ook nieuwe namen. Het opvallende was dat steeds meer Arti-leden hun weg naar Sint Lucas vonden, allicht aangewakkerd door de mogelijkheid te kunnen exposeren in het Stedelijk. Lizzy Ansingh, Cornelis Spoor en Simon Maris exposeerden ook dat jaar. Mijn betovergrootvader Cees, nog maar net lid, was waarschijnlijk nog niet zeker genoeg van zijn zaak om direct te debuten.

Cees wilde lid worden van een kunstvereniging om zijn blik te verbreden. Op artistiek maar zeker ook geestelijk vlak. De inspirerende kunstenaars om hem heen verruimden zijn blik. Wanneer je je onderdompelt in een wereld die totaal tegenovergesteld is aan wat je gewend bent, kun je groeien. Iedereen wil geld verdienen, maar niet iedereen vindt het even belangrijk. In dit opzicht stonden de vrienden Cees en Piet lijnrecht tegenover elkaar. Cees kon goed met geld omgaan, investeerde en hield alles keurig bij. Hij vond het ook leuk om met geld groei te realiseren. Piet vond vooral geld uitgeven leuk maar was minder goed in het verdienen ervan, wat hem zijn hele leven zou blijven achtervolgen.

Cees en Piet waren beiden erg actief binnen Sint Lucas. Cees bleef zelfs zijn leven lang lid en bekleedde verschillende functies, waaronder die van secretaris. Later werd hij ook erelid van de vereniging. Mondriaan trad vanaf 1904 een aantal jaar op als archivaris.

Drie verschillende aanknopingspunten en niemand die nog leeft weet precies hoe Cees en Piet bevriend zijn geraakt. Ik denk dat alle contactmomenten elkaar versterkt hebben. Een vriendschap sluit je niet zomaar. Ik stel mij zo voor dat Cees

via zijn vriend Valentijn hoorde over de jonge en veelbelovende schilder uit de Achterhoek. Aangezien Cees zelf ook graag schilderde wilde hij de jonge Piet vast ontmoeten: oprechte nieuwsgierigheid naar een ander is een mooie fundering voor een potentiële vriendschap en het delen van dezelfde interesses is een goede opvolger. Cees wilde beter worden en in Mondriaan zag hij zijn meester. Tegen het einde van de negentiende eeuw kreeg hij dan ook zijn eerste schilderlessen van Piet.

De zoektocht naar de zin van het leven en een op elkaar aansluitende levensbeschouwing bood de juiste diepgang voor hun vriendschap. Beide mannen lieten zich leiden door nieuwsgierigheid. En dat zou zo blijven tot hun dood.

Cornelis ‘Cees’ Bergman werd geboren op 6 oktober 1867 in Amsterdam. Zijn moeder was Anna Oera Linda over de Linden, dochter van scheepsbouwer Cornelis over de Linden, naar wie Cees vernoemd was. Cees’ vader, Nicolaas Matthijs Bergman, was onderwijzer op een lagere school, net als de vader van Piet Mondriaan. Beide mannen wilden niet zo’n leven leiden als hun vaders. Hoewel ze gebukt gingen onder de verwachtingen wilden ze iemand anders zijn. Ze wilden meer ontdekken over de schoonheid van het leven, laten zien hoe zij op hun manier iets konden bijdragen aan de wereld.

Het is een leuk toeval dat Cees en Piet beiden de naam Cornelis dragen, zoals later ook andere generaties mannen in mijn familie. Pieter ‘Piet’ Cornelis Mondriaan werd ruim vier jaar later dan Cees geboren, op 7 maart 1872 in Amersfoort, als zoon van christelijk hoofdonderwijzer Pieter Cornelis Mondriaan en Johanna Christina de Kok. Vader Mondriaan was een begaafd tekenaar en was naast hoofdonderwijzer ook tekenleraar.

Cees was liberaal opgevoed en gestimuleerd door zijn ouders zijn eigen pad te kiezen. Net toen zij elkaar voor het eerst ontmoetten, in 1893, begon Piet aan zijn studie aan de Rijksakademie en was Cees – nat achter de oren en afgestudeerd aan de handelsschool – pas begonnen als kantoorbediende bij de van oorsprong Duitse koffiehandel firma W. Schöffner & Co. Hij had een fascinatie voor cijfers en zijn favoriete vak was boekhouden. Cijfers gaven structuur en zekerheid, kwaliteiten waaraan hij veel waarde hechtte, precies als hij was. Al snel bleek de jonge Cees een uitmuntend onderhandelaar en paste hij zijn goochelkunsten met cijfers toe om het bedrijf naar een hoger niveau te tillen. Hij werkte zich op binnen de firma en kreeg meer verantwoordelijkheden en mogelijkheden om te reizen door Europa en Nederlands-Indië. Zijn hart lag bij het bedrijfsleven en zijn droom was toen al om ooit een eigen bedrijf op te richten.

Piet was strenggelovig opgevoed en hoewel hij ooit heeft overwogen dominee te worden, won zijn creatieve brein het van de dogmatiek. Biograaf Jan Stap zegt hierover: ‘Hoewel Piet geen dromer is, tracht hij, zoals de meeste jeugdigen, zijn eigen waarheid te vinden. Net als veel andere jongeren met een calvinistische achtergrond, neemt Piet afstand van de dogmatiek maar niet van zijn geloof. Hij speelt destijds zelfs met de gedachte om dominee te worden.’¹⁰ Gestimuleerd door mentor Jan en met zijn passie voor het vrije creëren was hij altijd op zoek naar meer.

Het was echter niet zijn vader die Piet in de richting van de schilderkunst duwde. Die wilde dat Piet tekenleraar zou worden omdat dat een zekerder bestaan zou bieden. Oom Frits Mondriaan gaf het juiste zetje. Hij nam Piet al op jonge leeftijd onder zijn hoede. Samen trokken ze vaak de natuur in, waar Frits zijn neef leerde om de omgeving weer te geven met streken, stippen, vegen en toetsen.

Toch is het volgens uiteenlopende bronnen belangrijk om te vermelden dat Mondriaan bovenal zélf schilder wilde worden: ‘Sterker nog: hij was er vast van overtuigd de kern van die kunst te willen blootleggen.’¹¹ En óf hij dat zou doen.

Ik kan mij niet anders voorstellen dan dat Piet onder de indruk was van de mannen die hij ontmoette tijdens zijn opleiding in Amsterdam. Als plattelandsjongen week hij toch enigszins af van de andere studenten en jongens in de stad en hij wilde zich net als zij kleden. Om te komen waar hij wilde zijn moest hij iemand anders worden. Daarom was hij ook lid van de kunstenaarsverenigingen in Amsterdam. Hij begaf zich graag onder zijn medekunstenaars, ambitieus en leergierig als hij was. Hij wilde exposeren, opklimmen en zich laten zien.

Toen hij in 1895 afstudeerde aan de Rijksakademie had hij in elk geval een stukje zekerheid op zak: hij kon altijd nog tekenleraar worden, net als zijn vader – een vangnet dat hij zo veel mogelijk wilde ontwijken. Hij pakte het slim aan en zocht zijn klanten binnen de rijkere families van Amsterdam. Zo leerde hij mooie jongedames van stand de strepen van het potlood en de toetsen van het penseel te gebruiken. Volgens zijn biografen hoefde hij nooit te klagen over vrouwelijke aandacht. Maar de families van de vrouwen accepteerden een relatie met een kunstenaar meestal niet. In combinatie met Piets eigennigheid en zijn drang om te creëren was dat een recept voor vele mislukte relaties.

Mijn betovergrootvader was een van de weinige mannelijke leerlingen van Mondriaan. Zou Piet een uitzondering hebben gemaakt voor Cees vanwege diens bevlogenheid, zijn talent of zijn interessante kijk op de wereld?